

Câbirî'nin Eleştirel Okumalarında Arapçanın Rolü

The Role of Arabic in Critical Readings of Jābirī

Mehmet KUYANAY

Dr. Öğr. Üyesi., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve
Belagatı Bilim Dalı

Asst. Prof., Gümüşhane University, Faculty of Theology, Department of
Arabic Language and Rhetoric, Gümüşhane/Türkiye

mkuyanay.1@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8770-8797

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 19 Ağustos/August 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Ekim/October 2025

DOI: [10.53683/gifad.1767991](https://doi.org/10.53683/gifad.1767991)

Atıf / Citation: Kuyanay, Mehmet. "Câbirî'nin Eleştirel Okumalarında Arapçanın Rolü/
The Role of Arabic in Critical Readings of Jābirī". *Gifad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Dergisi / The Journal of Gümüşhane University Faculty of Theology*, 15/29 (Ocak/January
2026/1): 251-278

İntihal: Bu makale özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism was detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/pub/gifad>

Mail: ilahiyyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gümüşhane University, Faculty
of Theology, Gümüşhane, 29000 Türkiye. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

İslâm düşünçesi kültürü üzerine yaptığı zihniyet analizleri, tenkitleri ve önerileriyle uluslararası alanda bir şöhet yakalayan Faslı Mütefekkir Muhammed Âbid el-Câbirî kadim geleneğe olan hakimiyeti, derin düşünçesi ve farklı bakış açılarıyla yaptığı analizlerle son yüzyıla damga vurmuş önemli ilim adamlarındandır. Arap-İslâm aklına yönelik yapıcı eleştirilerinin önemli bir kısmını Arap dil yapısına dayandıran Câbirî, eserlerinde İslâm kültür ve medeniyetinin en önemli dönüm noktası olan Tedvin Döneminden günümüze kadar cereyan eden ilmi hareketliliği irdelemiştir. Bu hareketlilikte Arapçanın kural ve kaidelerinin derlenmesi ve ilerleyen dönemlerde diğer ilimlere etkisini başarılı bir şekilde işlemiştir. Câbirî Arap düşünçesini eleştirel bir şekilde analiz ederken dilbilimsel yöntemleri kullanmış, kavramların kökenlerini, anlamlarını ve tarihsel gelişimlerini inceleyerek, düşünce sistemlerinin altında yatan varsayımları ve çelişkileri ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Câbirî'nin eleştirel düşünçesinde Arap dili hem bir analiz aracı hem de bir bilgi kaynağı olarak merkezi bir role sahiptir. Dilin derinlemesine incelenmesi, Arap düşünçesinin doğru anlaşılması, kültürel mirasın korunması ve modernleşme sürecinde kimliğin sürdürülmesi için hayati öneme sahiptir. Ona göre gerçeği kavramak, estetiği hissetmek ve fazilete sarılmak ancak dilin bize gösterdiği anlayış, hissediş ve sarılma şekli ve içeriği ile gerçekleşebilir. Dil bir araç ve içerik olmayıp bir anlamda bilginin ona göre şekillendiği bir kalıptır. Bu çalışma da Câbirî'nin genelde dil, özelde Arapça ile ilgili tenkitlerle ilgilidir.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Câbirî, Tenkit, Tedvin Dönemi, Bedevî.

Abstract

Moroccan thinker, Muhammad 'Âbid al-Jâbirî who gained international renown for his analyses, critiques, and proposals on Islamic thought and culture, is one of the most important scholars of the last century, having left his mark with his mastery of ancient tradition, profound thought, and analyses based on different perspectives. Basing a significant portion of his constructive critiques of Arab-Islamic thought on Arabic, Jâbirî examined the intellectual movements that took place from the Codification (Tadwîn) of Period, the most important turning point in Islamic culture and civilization, to the present day in his works. He successfully addressed the codification of Arabic rules and principles within this dynamism and their subsequent influence on other sciences. While critically analyzing Arab thought, Jâbirî employed linguistic methods, examining the origins, meanings, and historical development of concepts to uncover the underlying assumptions and contradictions within systems of thought. In Jâbirî's critical thinking, the Arabic language plays a central role both as an analytical tool and as a source of knowledge. A thorough examination of language is vital for a correct understanding of Arabic thought, the

preservation of cultural heritage, and the maintenance of identity in the process of modernization. According to him, grasping reality, feeling aesthetics, and embracing virtue can only be achieved through the understanding, feeling, and embracing that language shows us, and through its form and content. Language is not a tool or content, but rather a mold in which knowledge is shaped according to it. and content. Language is not a tool or content, but rather a mold in which knowledge is shaped according to it. This work is the Jabiri's critiques of language in general and Arabic in particular.

Keywords: *Arabic Literature, Jābirī, criticism, The Period of Codification, Bedouin.*

Extended Summary

Moroccan thinker Muhammad Abid al-Jābirī, who gained international fame with his analyses, critiques, and recommendations on Islamic thought and culture, is one of the most important scholars of the last century, known for his mastery of ancient traditions, profound thinking, and analyses based on different perspectives. In addition to his native Berber language, he is also fluent in Arabic and French. Jābirī, who was as familiar with classical Arabic texts as he was with Western culture, left behind a wealth of knowledge with nearly 20 works, as well as introductions, analytical prefaces, and explanations he wrote for various works. He passed away in 2010 in Casablanca. In his works, he addressed topics that could be considered attempts at a new revival and awakening or a project of hope, from the perspective of a thinker and academic.

253

Jābirī believed that the Arab-Islamic mind, as a product of Arab culture, was a fundamental part of any project of awakening. He is interested in contemporary Arab thought in its philosophical and political aspects. Starting from a critique of the irrational aspects of Arab-Islamic thought, he aims to bring about a fundamental change in the Arab people's knowledge structure by highlighting these aspects in order to discuss and change them.

Jābirī has stated that the Arab mind is a collection of concepts and mental activities that determine the Arab people's view of things and the way they relate to things in order to acquire and reproduce knowledge, and that Arab culture and the Arab mind are phenomena whose foundations were laid in the late of Compilation. Therefore, the mind in question is not related to what happened in the Jahiliyyah Jāhiliyyah or the early years of Islam, but rather to what happened during the late of Compilation. For this reason, the Age of Compilation is an important concept in his evaluations.

While critically analyzing Arab thought, Jābirī used linguistic methods, examining the origins, meanings, and historical development of concepts, and attempting to reveal the assumptions and contradictions underlying thought systems. In short, in Jābirī's critical thinking, the Arabic language plays a central role both as a tool of analysis and as a source of knowledge. In-depth examination of language is of vital importance for the correct understanding of Arab thought, the preservation of cultural heritage, and the maintenance of identity in the process of modernization. According to him, comprehending reality, feeling aesthetics, and embracing virtue can only be achieved through the understanding, feeling, and embracing that language shows us, as well as its content. Therefore, language is neither merely a tool nor merely content. Rather, it is a mold in which knowledge is shaped according to it.

The role of the Arabic language in Muhammad Abid al-Jābirī's critical thinking is quite central and multifaceted. He emphasized the necessity of a thorough study of the Arabic language in order to understand Arab thought and culture. He drew attention to the importance of language in understanding the epistemological foundations of Arab thought. He stated that the structure and conceptual framework of the Arabic language are critical tools for understanding how the Arab mind was formed. He argued that Arabic is the carrier of a rich cultural and intellectual heritage and that studying the Arabic language is essential for the proper understanding and appreciation of this heritage. He stated that understanding classical texts, philosophical works, and scientific studies is only possible with a deep knowledge of the language. He also stated that the Arabic language is not only a means of communication, but also a means of knowledge production and intellectual creativity.

254

Jābirī first emphasized the meticulousness seen in the methods used in reviewing the Arabic language from beginning to end. This meticulousness and rigid structure had certain effects, such as pushing aside the naturalness and spontaneity of the language itself. Although we can criticize the rigidity of this method for hindering the development and openness of the language to innovation, it deserves praise for its meticulousness, accuracy, and internal logic. Khalīl b. Aḥmad's dictionary, which was created using a musical method based on voluntarism, is the most important example of this praise. Jābirī describes his style as a scientific work, characterized by logical and rational sharpness, superior mathematical precision, and a high level of systematic rigor.

Jābirī believes that the Arabic language, which was compiled from the

Arabian deserts and shaped the contemporary Arab mind, is now an obstacle to progress. According to him, Arabic has been the source of many disputes, both in terms of the literal meaning of words and the meanings attributed to them, as well as the richness they contain, as is the case with many doctrinal disputes concerning Kalām and Fiqh. The fact that studies related to the formation of linguistics and grammar have been taken as models for later scientific studies is also a result of this situation. However, the same language has become incapable of developing itself and accepting the necessary innovations and changes. This is because the developmental feature inherent in language has been deprived of "freedom." According to Jābirî, the path followed by Khalil has confined the Arabic language to rigid and unchanging patterns and turned it into a language that is limited in terms of vocabulary, restricted in terms of transformation, and devoid of historical dimension. The absence of historical dimension stems from Arabic's inability to keep pace with the development of events and the changes of time.

Giriş

Akademisyenleri, bir ormanın sadece genelini gören veya ormandaki ağaçlardan sadece birisini gören ve uzmanlık alanlarını ona göre şekillendiren bir tasnifte, her ikisinin dışında kalarak hem olayın geneline hem de özeline vakıf olan akademisyen olarak ifade edilen (Cündioğlu, 12 Ekim 2025) Mağribli Mütefekkir Muhammed Âbid el-Câbirî, 1936'da Fas'ın Fecîc şehrinde doğmuştur. *Arap Aklının Eleştirisi (Nakdu'l-akli'l-Arabî)* olarak isimlendirilen *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı* ve *İslâm'da Siyasal Akıl* olmak üzere üç seriden oluşan eserlerinde yapmış olduğu yapıcı tenkitleriyle temayüz etmiş son yüzyılın önemli ilim adamlarındandır. Ana dili Berberîce ile birlikte Arapça ve Fransızcaya da hâkimdir. Klasik Arapça metinlere olan âşinalığı kadar Batı kültürüne de hâkim olan Cābirî yukarıda zikri geçen meşhur eserleri haricinde 20'ye yakın eserle birlikte çeşitli eserlere yazdığı girişler, analitik önsözler ve açıklamalarla geniş bir bilgi birikimi bırakarak 2010 tarihinde Dârülbeyzâ (Kasablanka)'da vefat etmiştir (Coşkun, 2020; Mülayim, 2022, 70).

İslâm düşüncesi kültürü üzerine yaptığı zihniyet analizleri, tenkitleri ve önerileriyle uluslararası alanda bir şöhret yakalayan Cābirî pek çok ödüle de layık görülmüştür. Kadim geleneğe olan hakimiyeti, derin düşüncesi ve farklı bakış açılarıyla yaptığı analizler hem Doğu'yu hem de Batı'yı muhatap alan bir özelliğe sahiptir. Kimi değerlendirmelerinde Batı tesiri altında kalarak Arap-İslâm kültürünü eleştirmeye çalıştığı yönünde ithamlara da maruz kalmıştır (Aşûr, 2021, 498).

Yazmış olduğu eserlerde bir mütefekkir ve akademisyen gözüyle yeniden bir kalkınmanın ve uyanışın veya bir umut projesinin denemeleri sayılabilecek konulara değinmiştir. Ona göre Doğu toplumlarının kendini gerçekleştirmek için, çağdaş toplumumuzu çöküş dönemlerinden geçiren geçmişin sorunlarını çözmeye başlaması ve bunları rasyonel bir şekilde ele alarak uyanışı gerçekleştirmesi gerekmektedir. Câbirî; bu çalışmalarıyla görmediklerini, görmek istemediklerini ve göremediklerini görmek şeklinde bir hedef belirlediğini de ifade etmektedir (Câbirî, 1997, 90). Aynı zamanda eserleriyle muassırların ilgisini çekerek bir farkındalık oluşturmuştur (Abdurrahman, 2021, 895; Abdurrahman, 2022, 123).

Tarih, siyaset, dil ve felsefe gibi pek çok alana vakıf olan Câbirî yukarıda zikri geçen eserleriyle asıl şöhretini kazandığı gibi aynı eserlerinde “Arap” ve “akıl” kavramlarını bir arada kullanarak yeni bir tartışmaya kapı aralamıştır. Araplarla birlikte Türk, Fars, Kürd ve Berber gibi etnik olarak Arap olmayan bilim adamlarının ortaya koyduğu ürünlere rağmen Câbirî’nin sadece Arap aklını zikretmesi de eleştirilere konu olmuştur. Diğer bir tartışma ise bir önceki cümleyle ilintili olan şu tartışmadır: “Arap” kavramıyla sadece bir milleti mi kastettiği ve bu kavramla birlikte kullandığı “Arap aklı” ifadesiyle batılıların kullandığı Arap Dini, Arap Felsefesi, Arap Medeniyeti gibi yeni kavram türettiği sorusudur. Ancak kendi eserlerinin satır aralarında “Arap aklı” ile kastettiği şeyin Arap ırkından ziyade “Arapça okuyan, Arapça düşünen” kimseler olduğunu vurgulamıştır (Câbirî, 2001, 14). Dolayısıyla, 'Akıl' terimi Arap sözcüğü ile nitelenirken, bu durum bir din (İslâm Dini) veya bir kavim (Arap Kavmi) ile değil, bilakis bir dil (Arap Dili) ile ilişkilendirilmektedir. Bu durumda onun zihninde düşünce tarihi; din ve kavim bağlamından çekilerek dil temeline dayandırılmış olmaktadır. Basit bir ifadeyle, Arapça konuşmak ve yazmak, Arapça düşünmek anlamına gelmektedir. Arapça aracılığıyla bize intikal eden ilim ve düşünce mirasının, yalnızca Araplara ya da yalnızca Müslümanlara ait olmadığı aşıkardır. Dolayısıyla 'Arap aklı' terimi ne yalnızca Arapların ne de yalnızca Müslümanların aklını ifade etmektedir. Bu kavram, 'Arapça olarak ifade edilen düşünsel mirası üreten ortak akıl' anlamına gelmektedir (Câbirî, 2001, 14). Aynı zamanda Arap aklı dil, düşünce ve kültür bağlamında ortaya çıkan tarihsel bir birikimdir (Arkan, 2010, 7).

Netice itibarıyla Câbirî’nin Arap aklıyla kastettiği Arap diliyle üretilmiş düşünce mirasının tahlil ve tenkididir. Yani Câbirî, Arap veya Müslüman olmasa dahi eserlerini Arap diliyle yazan bütün düşünürleri Arap aklının mümessilleri olarak ele almaktadır. Ancak Arapça konuşmadığı halde Arap-İslâm kültür ve medeniyeti ile ilgili eser kaleme alan müellifler -örneğin

oryantalistler- bu kategoriye dahil değildir.

Câbirî'ye göre, 'Arap aklı' kavramı, yüzeysel bir övgü veya eleştiriye dayalı boş bir ideolojik slogan değildir. Aksine, bu kavram, Arap insanının evreni ve nesneleri algılama, bilgiye ulaşma ve onu yeniden üretme süreçlerinde kullandığı kendine özgü düşünsel yapıları ve bilişsel pratikleri ifade eden bir bütündür. Arap kültürü ile ifade edilen doğuşundan günümüze dek sahip olunan kültürdür. Dolayısıyla o, Arap kültürünün ve Arap aklının Tedvin Asrında temelleri atılan bir olgu olduğunu ifade etmektedir. Tedvin Asrında gerek Arapların mazisi gerek diğer milletlerin mazileri ile ilgili Arapların bilincinde meydana gelen tablolar, Arap aklı olgusunu meydana getirmiştir. Söz konusu akıl ne Câhiliyede ne de İslâm'ın ilk yıllarında yaşananlar değil; Tedvin Asrında yaşananlarla ilgilidir.

1. Arapça ile İlgili Değerlendirmeleri

İslâm dininin ilk muhatabı olan Arapların tarih öncesi yoktur. İslâm öncesi Arapların edebî mirası ise mu'allaka denilen ve Kâbe duvarına asılan şiirler ile birkaç hutbeyi geçmemiştir. O dönemde Mekke'de okuma-yazma bilenlerin sayısı 14 rakamı ile ifade edilmiştir. Ancak İslâm'ın gelişiyile şiirin konuları artmış; kendisi eşsiz bir nesir örneği olan Kur'ân haricinde hadisler, hutbeler, risaleler başta olmak üzere pek çok nesir türü ortaya çıkmıştır. Arapçanın alfabetik düzeyi hareke ve noktalamalarla gelişmiş, kural ve kaideleri zapturapt altına alınmıştır. İlmî gelişmeler Arapça ile sınırlı kalmamış, tefsir, kelam, hukuk gibi ilimlerle matematik, astronomi, tıp ve felsefe (Kerimoğlu, 2024, 10-11) gibi fennî ilimler de diğer kültür ve medeniyetlerin ulaşamadığı bir noktaya gelmiştir (detaylı bilgi için bkz. Demirayak, 2016, 7-9). Bu gelişim ilimle sınırlı kalmamış, aynı zamanda siyasî, sosyal ve kültürel üstünlüğü getirmiştir. Araplar haricinde Türk, Fars gibi diğer milletlerin de katkıda bulunduğu bu ortak miras 11. ve 12. Yüzyıla kadar gelişimini devam ettirmiştir. Haçlı savaşları, coğrafi keşifler gibi etkenler Batı'nın da bu gelişime ortak olmasına neden olsa da Doğu pek çok alanda üstünlüğünü muhafaza etmiştir. Ancak İslâm dünyasının lideri konumundaki Osmanlı Devleti'nin 1699 yılında Karlofça Antlaşması'ndan yenilgiyle çıkması, Batı'da sanayi devrimiyle birlikte bilimsel gelişmelerin de artması işin rengini değiştirmiştir. Bu durum siyaset ve ilim adamlarını ıslahat, yenileşme ve modernleşme çabalarına yöneltmiştir. Siyasal, sosyal ve ilmi düzenin bozukluklarının ve aksayan yönlerinin giderilmesi için birtakım teşebbüslerde bulunan İslâm dünyasında köklü değişiklikler olmuşsa da bu değişimler istenen sonuç için yeterli olmadığı İbn Haldûn (ö. 808/1406)'un "mağluplar galipleri taklit eder" ilkesi gereği; bu tarihten itibaren, İslâm

dünyası Batı'nın düşünce sistemlerini ve pratiklerini daha yakından izlemeye başlamış, bu süreç kimi zaman Batı'nın taklit edilmesiyle sonuçlanmıştır (Arkan, 2010, 465). Tüm bu çabalara rağmen istediğini elde edemeyen İslâm dünyası düşünürleri, problemin kaynağı ve çözüm yolları arayışına girmiştir. Öte yandan Batı medeniyetinin üzerine kurulduğu yeni aklı ve felsefi yapı, İslâm dünyasındaki aydınları ve düşünce akımlarını da etkilemiştir. Dolayısıyla bu gelişmeler zorunlu olarak İslâm düşünce yapısının eleştirisini beraberinde getirdiği gibi bu eleştiride de çoğunlukla Batı etkisi görülmektedir. Bu durumu en iyi örnekleyenlerden biri de Câbirî'dir. Câbirî'nin analiz ve tenkitleri hukuk, felsefe, dil gibi pek çok alanda olmuştur. Ancak söz konusu çalışma Câbirî'nin genelde dil, özelde Arapça ile ilgili tespit ve tenkitleriyle ilgilidir.

Câbirî'nin Arapça ile ilgili değerlendirmelerinin en önemli kısmı *Arap-İslâm Aklının Oluşumu* isimli eserinde geçmektedir. Müellif burada Arap düşüncesinin referans çerçevesini ele alan *Tedvin Dönemi* (Câbirî, 2001, 63) ile Arap evreninin kurucusu olarak gördüğü *Bedevî* (Câbirî, 2001, 85) başlığıyla Arapçanın kural ve kaidelerinin yazılı hale getirilme sürecinden ve bu sürecin günümüzde gelinen noktaya tesirinden bahsetmektedir.

Câbirî *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*'nda ise Arap-İslâm — 258 kültüründen Arap-İslâm Aklını oluşturan bu kültür içerisinde, bilgi üretme mekanizması olarak *Beyan*, (Câbirî, 2000, 17-328) *İrfan* (Câbirî, 2000, 329-471) ve *Burhan* (Câbirî, 2000, 483-604) olmak üzere üç tür bilgi sisteminden bahsetmektedir. (Gündüzöz, 2024, 114) Bu kavramlardan Beyân'la salt İslâm'dan neşet eden ilimlere (tefsir, hadis, fıkıh, kelam, usûl ve belâğât ilimlerine); (Özdemir Kardaş, 2016) İrfân'la Babil, Hind, İran, İskenderiye'de vücûd bulan Hermetik geleneğin mistik formlarına (Özdemir Kardaş, 2016); Burhân'la ise Yunan felsefesine has karakteristiklere işaret edilmekte (Özdemir Kardaş, 2016); yüzyıllar içerisinde birçok bakımdan aralarında tedahül eden bu üç damar, müellif tarafından takdir edilecek bir derinlikte ele alınmaktadır (Câbirî, 2001, 85). *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*'nda özellikle birinci kısım olan *Beyan* bölümünde *Dilin Mantığı ve Delalet Problemi* ve *Söylemin Sistemi ve Aklın Sistemi* adlı başlıklarda özelde dil, genelde Arapça ile ilgili hususlara detaylı olduğu kadar alana vukufiyeti noktasında takdire şayan tespitlerle konuya değinmektedir. Bu durum da Câbirî'nin ele aldığı konularda Arapçanın önemini göstermektedir. (Câbirî, 2000, 483-604) Câbirî, bu eserinde dil-mantık (Câbirî, 2000, 58), nahiv-i'râb (Câbirî, 2000, 57), lafızmana (Câbirî, 2000, 55-57) ilişkilerini irdelemektedir. Bu meyanda Sîbeveyhi (ö. 180/796) (Câbirî, 2000, 61-63) ile Müberred'in (Câbirî, 2001, 63) bu konularla ilgili düşüncelerini aktarmaktadır.

İslâm'da Siyasal Akıl isimli eserde ise siyasal akıl (Câbirî, 1997, 13-18), siyasî şuuraltı kavramı (Câbirî, 1997, 18-26), sosyal muhayyile (Câbirî, 1997, 26-32), sosyal alan (Câbirî, 1997, 32-39), akide (Câbirî, 1997, 105-146), kabile (Câbirî, 1997, 151-188), ganimet (Câbirî, 1997, 193-211), siyasî mülk (Câbirî, 1997, 455-510) ve imamet mitolojisi (Câbirî, 1997, 515-572) gibi konular ele alınmış; Arapça ile ilgili konulara direkt değinilmemiştir. Buna rağmen gerek zikri gecen üç eserinde gerek diğer eserlerinde eleştirisinde payını alan unsurlardan birisi de elette Arapça olmuştur. Söz konusu çalışma da Câbirî'nin ele aldığı konularda; Arapçanın kural ve kaidelerinin zapturapt altına alındığı tedvin dönemi, dil alimleri ve nahivciler, Kur'ân'ın Arapça oluşu gibi pek çok saikle analiz ve değerlendirmelerinde önemli bir unsur olan Arapçanın, onun gözüyle ifade ettiği anlamı ortaya koymaya çalışacaktır.

Arapçanın sadece yazılması ve öğrenilmesi gereken bir dil değil; bir düşünüş ilke ve yöntemidir. İslâmî ilimler disiplini ile Arapça dilbilimi ayrılmaz bir bütün olmuştur. Endülüslü fakih ve dilci Şâtıbî (ö. 790/1388) kişinin Arapça bilgisi ile din bilgisi arasında bir bağ bile kurmaktadır (Gündüzöz, 2024, 164).

Câbirî söz konusu eserlerinde tedvin dönemi, dil ve nahiv alimleri, _____259 bedevî kültürü gibi konuları göz önünde bulundurarak değerlendirmelerde bulunmuştur. Câbirî'nin gözüyle bu konuların kısa açıklamaları aşağıdaki başlıklarda ele alınacaktır.

1.1. Tedvin Dönemi: Arap Düşüncesinin Referans Çerçevesi

İslâmî ilimlerin teşekkülünü ifade eden tedvin dönemi, Câbirî'nin vurguladığı konuların başında gelmektedir. Câhilîye döneminden itibaren bu teşekkülü tasnif eden Câbirî, konuya Câhilîye kavramın tarifiyle başlamaktadır. Ona göre Câhilîye bilgisizlik anlamında değil; cehaletin doğurduğu kargaşa ile siyasî ve dinî/ahlakî yaptırımın bulunmayışı gibi olgulara verilen genel bir isimdir (Câbirî, 2001, 64). İslâm ile Câhilîye arasında epistemolojik bir ayrılığın varlığını sorgulayan Câbirî, bu noktada derin manaları ve akli delilleri barındıran Kur'ân'ın kendisini anlayabilecek bir topluma gönderildiğinden hareketle o ortamın belli bir kültür ve medeniyet seviyesinde olabileceğini ifade etmektedir (Câbirî, 2001, 65). Câbirî Arap bilincinde Câhilîye döneminin sadece tarihsel verilerin doğurduğu bir olgu olarak yaşamadığını, aksine Câhilîye döneminin geçmişte olduğu gibi günümüzde de bugüne ve yerleşik hayata ait şartlara tâbi olduğunu ifade etmektedir. Günümüzde Câhilîye dönemiyle ilgili aktarılan tablonun da

halef-selef ilişkisi yoluyla, aktaranın Câhilîye döneminden kastettiği şeye göre şekillenen bir tablo olduğunu zikretmektedir. Zira Câhilîye döneminden kastedilenler ve beklenenler her zaman aynı olmamıştır. Şiir gibi kültürel faaliyetlerin sergilendiği panayırılar, kelim ilminin Arap-İslâm kültüründe tesis edilmeden önceki bir tür “Kelam”ı oluşturmaktaydı (Câbirî, 2001, 65). Dolayısıyla Arap bilincinde Câhilîye dönemi, sadece tarihsel verilerin işlendiği bir olgu olarak yaşanmamıştır. O, İslâm öncesi Araplar için tarih öncesi sayılmaktadır ki Hz. Ömer’in, hicreti Müslüman tarihinin başlangıcı olarak sayması da bunu teyit etmektedir. Ancak yeni devletle birlikte neşet eden zaruretlar, ganimetlerin taksimi konusu, soy ve neseplerin belirlenmesi hususu, Hz. Osman ve Muaviye’nin halifelikleri döneminde yaşananlar Müslüman Arapların geçmişlerine karşı tavırlarının değişmesine sebep olmuş ve Câhilîye taassubu tekrar hortlamıştır. Dolayısıyla Câbirî’nin ifadesiyle İslâm’ı bugün’ün isteklerine cevap verecek şekilde Câhilîye geçmişini yeniden inşa etmek’ sonucu ortaya çıkmıştır (Câbirî, 2001, 67).

Emevî devletin ortaya çıkmasıyla, ötekileştirilen kabilelerle birlikte mevâlî olarak isimlendirilen Arap olamayan Müslümanlardan oluşan bir muhalefet kanadı ortaya çıkmıştır. Öte yandan Arap olmayanların çoğunluğu oluşturması ve farklı halklara mensup olmaları muhalefete halkçı (Şuûbî) bir karakter kazandırmıştır. Dahası bu halkçı eylem eşitlik talebinde bulunarak ayrı bir harekete dönüşmüştür. Bu hareket de özellikle Şia çevresinde karşılık bulmuş ve yeni bir siyasî-dinî harekete dönüşmüştür. Akabinde Şuûbî hareket Emevî devletin çöküşünde ve Abbasî devletin kuruluşunda önemli bir rol oynamıştır. Ancak üstünlük yine Araplarda kalmış, Şuûbî hareketi oluşturulan unsurlar tasfiye edilmiş, söz konusu hareket sahipleri siyasî varlıklarını gizleyerek kültürel kimlikleriyle süreci devam ettirmişlerdir. Bu bağlamda Şuûbî hareket, yaşanan sorunlar ve çözümleri yerine Arap mazarine saldırmaya, düşünce, kültür ve medeniyet olarak onu tenkit etmeye başlamıştır. Arapların buna tepkisi ise savunma şeklinde olmuştur ki bu durumda en çok savunulan dönem Câhilîye dönemi olmuştur. Zamanla bu savunma sırf ulusal kimliğin müdafaası değil; aksine Arap varlığının ve varlık sebeplerinin müdafaası haline gelmiştir. Dolayısıyla Câhilîye ve İslâmî dönemin yeniden inşası Abbasî halifeleri tarafından tarihsel bir zorunluluk olarak ele alınmaya başlanmıştır. Hatta bu görev sadece bireysel çabalarla değil bizzat devlet görevlileri tarafından halifelerin ve prenslerin köşklerinde veya mescit ve özel salonlar gibi yerlerde icra edilmiştir. Sonuç olarak bu süreçte oluşan bu tablo Tedvin Asrı olarak ifade edilen kültürel yapılanma sürecini ifade etmektedir. Bu sürecin başrolünde şiir ve dil gibi temel unsurlar bulunsu da aynı zamanda Arap zihninde işleme

ve üretme biçimlerinin, ikna üsluplarının ve düşüncelerin reddi ve kabulüyle ilgili kıstasların oluşturulması da hedeflenmiştir. Hicri ilk iki asırda görülen tüm bu faaliyetler Tedvin Asrı olarak adlandırılmış ve Arap aklının inşası fonksiyonunu yerine getirmiştir (Câbirî, 2001, 68-69).

Sonuç olarak Arap Aklı'nın yapısı fiilen Câhilîye dönemiyle karşılıklı irtibatlı olarak teşekkül etmiştir. Ancak Câhilîye dönemi “sadece İslâm öncesi dönem olmayıp Arapların bilinçlerinde Hz. Peygamberin gelmesinden sonra yaşamış; Tedvin Asrında yeniden düzenlenip tertiplenmiş kültürel bir zamandır. Bu kültürel zaman, tarihsel olarak kendinden önceki döneme olduğu gibi sonraki döneme de kendisini bir referans çerçevesi olarak dikte etmektedir. (Câbirî, 2001, 69). İşte tam bu noktada Tedvin Asrı Arap kültürü için halıya atılan ilk düğümler gibidir. Bu dönem İslâm kültürünün referans çerçevesi olup bütün dallarını demir halatlarla kendine çekmekte ve muhtelif dalgalanmaları düzenlemektedir. Dolayısıyla Tedvin Asrı, Cahiliye dönemi, İslâm'ın ilk yılları ve Emevî döneminin büyük bölümünün tabloları Tedvin Asrından çıkan iplerle örülmüştür. Dahası Tedvin Asrından sonraki dönemler de aynı iplerle örülmüştür. İşte Arap aklı ile kastedilen esasen budur. Bu ipler uzanarak Arap bilincinde kendi şeklini oluşturmuş, daha sonra günümüze kadar uzayarak kültürel düşünsel vakıayı inşa etmiş ve temel tezahürlerini ortaya çıkarmıştır (Câbirî, 2001, 69).

Mekke'de İbn Cureyh (ö. 143/760)'in tasnifte bulunması, Mâlik (ö. 93/711-12)'in Medine'de Muvatta'ı yazması, El-Evzâî (ö. 157/774), İbn Ebû Arûbe (ö. 156/773), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) ve diğerlerinin Şam'da kitap tedvin etmesi, aynı şekilde Ma'mer (ö. 153/770)'in Yemen'de, Süfyan Sevrî (ö. 161/778)'nin Kufe'de kitap tedvin etmesi, İbn İshâk (ö. 151/768)'in Meğâzi'yi tasnif etmesi, Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'nin fıkıh ve re'yi tasnif etmesi, Hüseyim (ö.?), Leys(ö.?) ve İbn Lehî'a (ö. 174/790), İbnu'l-Mübarek(ö. 181/797), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İbn Vehb(ö. 197/813)'in tasniflerde bulunması, ilmin tedvini ve bablara ayrılması ve Arapça, dil, tarih ve Arapların tarihi ve savaşları ile ilgili tedvinler, Zehebî (ö.?) tarafından zikredilen h. 143. yılında cereyan eden Tedvin Asrı olaylarıdır (Câbirî, 2001, 71).

Tedvin Asrı'nın başlangıcı, Abbasî Halifesi Mansûr'un h. 136-150 yılları arasında yürüttüğü halifelîği sürecinde yer alan h. 143 yılı olarak kabul edilmektedir. Bu süreç yaklaşık bir asır devam ederek Arap-İslâm sosyal ve fikhî hayatına damga vurmuştur. Elbette ki tedvinden sadece yazıp kaydetmek olarak bahsetmemek gerekir. Aksine Tedvin Asrı, bablara ayrılmamış, sınıflandırılmamış ve ayıklanmamış bilgi, haber ve tevillerin

karışımından oluşmaktaydı. Bu bilgiler daha sonra tefsir, hadis, fıkıh, lügat ve tarih ilimleri olarak adlandırılacaktır. Ancak ilimden anlaşılan sadece bu alanlar değildi; lügat, meğâzî, eyyâmün'nâs gibi alanlar da ilimden sayılıyordu. İlimlerin tasnif ve tedvininde ilk başlarda re'ye gereksinim duyulmasa da daha sonraki süreçte seçme, ayıklama, hazf, tedvin, tashih, takdim ve tehirde buna ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla tedvin faaliyetinin asıl hedefi kültür mirasının, başka bir ifadeyle Arap'ın dayandığı eşya, insan, evren, tarih ve toplumdan bir kaynak çerçevesi oluşturarak yeniden bir inşa projesi gerçekleştirmektir. H. II. asrın ortasından başlayıp h. III. asrın ortasına dek geçen Tedvin Asrı zaman zarfında yaşamış hadis, fıkıh, tefsir, nahiv ve dil alimleri tarafından konulan şartlar genel anlamda günümüz için de geçerli şartlardır. Söz gelimi o dönemde bir hadis için 'sahihtir' yargısının konulması şartı, günümüz için de geçerlidir (Câbirî, 2001, 71). Dolayısıyla "Hadis, tefsir, lügat, nahiv gibi alanlarda itibar edilen sıhhat şartları Arap aklının ilk tezahürlerini, bu akıldaki ilk yaratım ve orijinallik göstergelerini oluşturmuştur." (Câbirî, 2001, 74). Söz konusu şartlar da bugüne kadar itimat edilen şartlar olup kültürün temel dayanak noktalarını gösterdiği için Tedvin Asrından günümüze İslâm düşüncesinin referans çerçevesini ve bu çerçevenin en önemli ve en temel kısmını teşkil etmektedir (Câbirî, 2001, 74).

İlmin tasnif ve bablara ayrılmasında ihmal edilen veya görmemezlikten geline alan ve kesimler de vardır. Söz gelimi Şia'nın esas aldığı ve büyük bölümü İmam Cafer Sadık (ö. 148/765) döneminde ele alınan hadis, tefsir ve fıkıh alanları görmezden gelinmiştir. Aynı bakış açısı Şia tarafından da ortaya konmuştur. Ancak tedvin faaliyetlerinin eş zamanlı olarak birbirinden uzak şehirlerde de başlaması bir tesadüf eseri olmayıp siyasi erkin planlı bir projesi olduğunu göstermektedir. Benzer refleks dini resmîleştirip devletin bir unsuru haline getirmeye çalışan Şia'da da mevcuttur. Bu durumda tedvin faaliyetlerinin rekabet ortamında gerçekleştiğini ifade etmek mümkündür (Câbirî, 2001, 75).

Câbirî tüm bu bilgilerle günümüz Arap-İslâm aklının bugünkü akıl mı dünkü akıl mı, sorusuna cevap aramaktadır ki geldiği nokta dünkü akıl olduğu noktasıdır. Bu noktada aradığı başka bir cevap ise dün ile bugün arasında herhangi bir kopma veya kırılma noktasının olup olmadığı sorusudur. Başka bir soru ise hadislerin cerh ve tadil yöntemlerinde veya dilci ve nahivcilerin oluşturduğu şartlarda olduğu gibi eskilerin öne sürdüğü şartlarla birlikte gizledikleri şartlar var mıydı, sorusudur. Başka bir husus ise o ana kadar devletin resmi kayıt defterlerinin Fars, Yunan ve Rum katiplerce tutulmasına rağmen Halife Abdülmelik b. Mervân (h. 65-86) tarafından Arapçanın idarîleştirilmesidir. Bu süreç beraberinde aslen şiir, hitabet gibi

kalıplardan oluşan Arapçanın zenginleşmesini sağlamıştır. Aynı zamanda yabancı divan katiplerinin statü kazanmak için Arapçayı öğrenmelerine sebep olmuştur. Bu da Arapçanın derlenmesi ve kurallara bağlanması için gizli sebeplerden biri olmuştur. Bu durum bir yandan Arapçanın teknik kavramlar, terimler ve terkipler açısından zenginleşmesine katkı sağlarken diğer taraftan da kadroların zenginleşmesine sebep olmuştur. Böylece Abbâsî halifelerinin Bağdat'ta kurdukları Beytül-hikme ile de zirveye ulaşan tedvin faaliyetini inşa asrının arka planını oluşturmuştur. Bu divan katiplerinden en meşhuru ise Abdullah b. Mukaffa' (h. 142) olmuştur. İbn Mukaffa' aynı zamanda Farsça siyasî kültürü Arapçaya tercüme ederek İslâm devleti ve devlet adamlarına yönelik Arapça bir söyleme dönüştürmüştür. Müslüman oluşu şüphyle karşılanan İbnu'l-Mukaffa' eserlerinde dinî referanslara başvurmadan laik temeller üzerinde örgütlenmeyi savunmaktadır (Arkan, 2010; Kuyanay, 2021, 72-78). Bu durum aynı zamanda İbnu'l-Mukaffa'nın İslâmî olmayan Fars-Arap kültürü mirasına dayanan bir strateji ortaya koymak şeklinde de yorumlanmıştır (Câbirî, 2001, 79; Gündüzöz, 2024, 123-125).

Hızlılık, kapsamlılık gibi ilkelerle geçmiş ve dolayısıyla bugün ile gelecek bazında rekabete sahne olan Tedvin Asrı; Mekke, Medine, Şam, Kûfe, Basra ve Yemen gibi şehirlerde gerçekleşmiştir. Bu merkezler aynı zamanda İslâm alimlerinin rağbet ettiği şehirlerdir (Câbirî, 2001, 81). Tüm bu bilgiler Arap-İslâm ilim tarihi için önemli bilgiler olup İslâmî ilimlerin ne zaman nerden başladığını da ifade etmektedir.

1.2. Bedevî: Arap Evreninin Kurucusu

Arapların kendi dilini kutsama noktasında önemsemeleri, hatta o dili kendi üzerindeki otoritesini sadece dilin gücünün değil; aynı zamanda kendi gücünün de bir ifadesi olarak görmeleri, Câbirî'nin eleştirilerinin odak noktasına Arapçayı koymasının önemli nedenlerindendir. İslâm medeniyetine Arapların en önemli katkıları dil ve din karakterli olmuştur. Kur'ân dilinin apaçık bir Arapça olması da bunun göstergesidir. Dolayısıyla Kelamî ve Fikhî içerikli doktrinel ihtilafların birçoğu dil kaynaklıdır. Aynı şekilde Arapça gerek lafız gerekse lafızlara yüklenen anlamlar açısından ve bunların bünyesinde barındırdığı zenginlikten ötürü pek çok ihtilafın da kaynağı olmuştur. Arap aklının yürüttüğü ilk düzenli ve ilmi çalışmanın Arapçanın derlenmesi ve kurallarının konması olması dolayısıyla da Arap aklının dinamikleri ve mekanizmalarının incelenmesinde önceliğin Arap diline verilmesinin başka bir gerekçesidir. Dahası dil bilimi ve nahiv ilimlerinin teşekkülü ile ilgili çalışmaların daha sonraki ilmi çalışmalar için

model alınması da bu durumun bir sonucudur. Evrensel bir ilke olarak da dil; insanın evrene bakışını, onun bütünü veya parçalar olarak algılama biçimini belirlemektedir. Arapçanın 14 asırdır sözcükleri, terkipleri ve grameriyle olduğu gibi kalabilmiş bir dil olması da dikkate alındığında Arap aklının ve onun eşyaya bakışı üzerindeki etkisinin boyutu hakkında daha net bir fikir verecektir (Câbirî, 2001, 85).

Arapça, ister Arap kültüründeki merkezi rolü, ister bilimsel düşüncenin temelini ve araçlarını doğrudan veya dolaylı olarak belirlemesi, isterse de Arapça konuşanların evrene ve insana bakış açılarını şekillendirmesi gibi farklı açılardan değerlendirilsin, nihayetinde belirleyici bir unsur olarak öne çıkmaktadır (Câbirî, 2001, 86).

Câbirî, Alman düşünür Herder'in (1744-1803) insanın evrene bakışının oluşumunda başat rol oynaması teorisinin ilk öncüsü olarak kabul edildiğine atıfta bulunarak; dilin sırf düşünme aracı olmayıp, düşüncenin onun içerisinde şekillendiği kalp olduğu görüşünde ona katıldığını ifade etmektedir. Bu noktada küçük çocuğun düşünmeyi içinde yaşadığı toplumun dilinin kendisine sunduğu kelimeler vasıtasıyla öğrendiği gerçeğine vurgu yapıp bu durumda çocuğun düşünce dünyasının da kaçınılmaz olarak ana dilinin kendisine sunduğu imkanlarla sınırlı olacağını ifade etmektedir (Câbirî, 2001, 87). 264

Herder'in bu noktadan hareketle dilin özelliklerini onunla konuşan milletin özellikleriyle irtibatlandırıldığını ifade ederek her milletin düşündüğü gibi konuşup konuştuğu gibi düşündüğünü vurgulamaktadır. Her millet, deneyimlerini, doğru ve yanlışlarını kendi dilinde biriktirerek nesilden nesile aktarır. Bu sayede, geçmişin birikimi, yeni nesillerin evrene, doğruya, iyiye ve güzele dair algılarını şekillendirmede belirleyici bir rol oynar. Dolayısıyla, gerçeği kavrayışımız, estetik anlayışımız ve erdeme yönelişimiz, yalnızca kendi dilimizin bize sunduğu anlama, hissetme ve benimseme biçimleri aracılığıyla mümkün olabilmektedir (Câbirî, 2001, 87). Buna göre dil, salt bir araç veya içerik olmaktan ziyade, bilginin biçimlendiği bir kalıp olarak kabul edilmelidir. Terzinin elbise dikiminde kullandığı kalıplara benzer şekilde, dil de insani bilginin kapsamını ve sınırlarını tayin eden temel bir faktördür (Câbirî, 2001, 87).

Bu noktada Câbirî, Edward Sapir (1981-1939)'in "Herhangi bir insan topluluğunun dili o toplumun düşündüğü ve konuştuğu dildir. O topluluğun deneyimlerini düzenleyen de bu dildir. O topluluk sosyal dünyasını ve vakasını o dil ile oluşturur. Daha teknik bir ifadeyle söylemek gerekirse her dilin kendine özgü bir evren tasavvuru vardır." sözüne de atıfta bulunarak

Adam Şchaff'in de dil araştırmalarında dil-düşünce ilişkisi konusuyla ilgili oluşan ilimleri özetleyerek Herder ve Wilhelm von Humboldt ile birlikte dil-bilim araştırmalarının sürekli şu tezi dikkate almaya başladığını ifade etmiştir: Herhangi bir dil dizgesi yani sadece kendi kelimeleri değil aynı zamanda gramer ve cümle kuruluşlarıyla o dili kullanan halkın dünya görüşüne ve onun algılayış biçimine dolayısıyla düşünmeye de etki eder (Câbirî, 2001, 88). Câbirî, bu durumu Arapların literatüründe kar isimlerinin sadece ثج ile sınırlı olduğunu; buna karşın soğuk coğrafyada ikamet edenlerin literatürde sıcak anlamına gelen kelimelerin de az olduğunu vurgulayarak örneklemektedir (Câbirî, 2001, 88).

Câbirî değerlendirmelerin bir kısmını modern ve klasik Arapça sözlüklere ayırmaktadır. Her iki tip sözlüğün malzemesinin Tedvin Asrında bedevîlerin ağızlarından derlendiğini ifade ederek bedevîlerin de o asra kadar toplumdan kopuk olarak yaşayan, bir şehir halkıyla karışarak dillerindeki duruluğu bulandırmamış olan kimseler olarak ifade etmektedir. Arap dilinin en büyük ve en zengin sözlüğü olan ve yaklaşık 80.000 kök kelimeyi açıklayan, hicrî yedinci ve sekizinci asırda Kahire'de telif edilen *Lisânü'l-Arab* isimli sözlüğün hacminin büyüklüğüne rağmen yazıldığı dönemde mevcut olan tabîî ya da yapay şeylerin isimlerine ve teorik kavramlara yer vermesine rağmen bu dönemdeki yeni terimlere yer vermediğini ifade etmektedir. Bu sözlük, Tedvin Asrının kahramanı olan bedevînin yaşam dairesinin dışına taşmayan, İbn Haldun'un tabiriyle bedevîliğin çetin şartlarını yaşayan o insanların hayatlarından olduğu gibi toplanmıştır. Bu sözlüğün müellifi İbn Manzûr, kendi devrine kadar Arapçaya yeni kelime, felsefi tabir ve ilmi terimler girmesine rağmen Arap aklının referans çerçevesi olan Tedvin Asrının resmî ve Fasih Arapça dilinin; Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve öğrencileri tarafından derlenip kurallara dayandırılan dil olarak kalmasını sağlamış ve onun dışındakileri dışlamıştır. Bunun öncesinde ve sonrasında meydana gelecek gelişmeler bedevîlerin diline sokuşturma sayılacağı için sözlük yazımında terk edilmesi ve göz ardı edilmesi gerekmektedir. Yazılan çağdaş sözlükler de klasik sözlüklerin özeti olmaktan ileriye gidememiştir. Çünkü sözlüğün Arapça olabilmesi için sadece bedevîlerin, yani Tedvin Asrının Arap kimliklerinin bozulmamışlığını teyit ettiği tek kesim olan bedevî Arapların dilini içermesi gerekli görülmüştür. Dolayısıyla Arap dili bu şekilde mumyalanarak dondurulmuştur. Ancak sosyal hayatın Fasih Arapçadan intikamı, halk Arapçası lehçelerin eskiden olduğu gibi bugün de fasih Arapçaya çoğu noktaya gerek bırakmayan ve onun yerini alan bir konumda olarak kendini dikte etmesi şeklinde olmuştur. Arap toplumlarının günümüzde yaşadığı derin yabancılaşma ve parçalanmanın temelinde bu

durum yatmaktadır. Arapça, kendi iç dinamikleri itibarıyla yazılı ve düşünsel üretimin en üst seviyede gerçekleştirilmesine olanak tanıyan zengin bir dil olmasına rağmen, modern çağın kavramlarını ifade etmede yetersiz kalmaktadır. Halk Arapçası olarak adlandırılan ammîceyi kullanamayan düşünür modern uygarlığın çeşitli ürünlerini kıırarak Arapçadan daha zengin olan bu dilde düşünme eylemine girişmemektedir. Sonuçta yabancı dilde düşünmekte olan, fasih Arapça ile yazmakta olan, evde ve sokakta hatta üniversitede ammîce ile konuşmakta olan veya konuşmak zorunda olan bir tip ortaya çıkmaktadır (Câbirî, 2001, 88-89).

Câbirî'nin katı sayılabilecek bu yaklaşımına rağmen Arapçanın yeni kavramlara kapalı olduğunu ifade etmek zordur. Hatta teknolojik yeni kelime ve kavramları bünyesine katma noktasında diğer dillerden daha ileri bir seviyede olduğunu ifade etmek mümkündür. Hatta yeni kelime ve kavramları Arapçalaştırmada, Arap Dil Kurulları tarafından sistematik bir şekilde yapılmaktadır.

Câbirî açısından felsefe nasıl ki Yunanların bir mucizesi ise Arapça ilimlerinin de Tedvin Asrında dili derleme, kurallarına koyma, planda gösterilen büyük gayret ve çabalar da mucizevî bir olaydır. Ayrıca o kabileler arasında konuşulan bir dil olmaktan çıkarılıp bilgi etmede başvurulun kesin ilke, metodoloji ve ölçülere bağlı kalma yoluyla öğrenilebilen bir dil haline getiren ve bu kadar kısa sürede tamamlanan böyle bir değişimin çok nadir olduğunu ifade etmektedir. Bu noktada yapılan şey Arapçanın ilim dışı bir olgu olmaktan çıkarılıp ilim düzeyine yükseltilmesidir. Dile ait sözlüklerin toplanması, dökümünün yapılması, türetme yollarının belirlenmesi, cümle kuruluşları ile kuralların konması ve yazımdaki karışıklığı önleyecek işaretlerin icat edilmesi tamamen yeni bir ilmin inşası anlamına gelmektedir. Bu derleme çalışmalarının sebebi gerek Arap olmayan Müslümanların yeni İslâm toplumunda çoğalmalarıyla birlikte dil hatalarının artması sebebiyle Kur'ân dilinin dejenerasyon ve bozulmaya karşı koruma arzusu olsun gerekse Fars asıllı divan katiplerinin idare dilinin Araplaştırılmasından sonra makam ve mevkilerini koruma hırsı olsun sonuç değişmeyecektir. Bu noktada başka bir husus ise bu dev çalışmayı kısa sürede tamamlayan insanların maddî bir beklenti içerisine girmeden bunu gönüllü olarak yapmalarıdır. Bu şahsiyetler kendilerinden sonraki kuşaklara kurallı, disiplinli öğrenilmeye, dolayısıyla ilim ve kültüre kuşaktan kuşağa taşımaya uygun bir dil kazandırmışlardır (Câbirî, 2001, 92).

Bu noktada Câbirî'nin takdire şayan olarak ifade ettiği başka bir husus da Arap dilinin baştan sona gözden geçirilmesinde izlenen metotlarda

görülen titizliktir. Arapçanın kurallı bir dile dönüştürülmesine izlenen metot öylesine titiz ve katı bir yapıya sahipti ki bunun bizzat dilin kendi iç yapısı üzerinde birtakım etkileri olmuştur. Ancak Câbirî'ye göre bu metot dildeki fitrîliği ve tabîliği bir kenara itmiştir. Söz konusu metodun katılığı nedeniyle dilin gelişme ve yeniliklere açık olmasını engellediği hususunda tenkit edebilmemize rağmen; titizliği, adımlarınki isabeti ve içsel mantığındaki sağlamlığından dolayı takdiri hakketmektedir (Câbirî, 2001, 92).

Arapça ile ilgili yapılan bu çalışmalar çok titiz bir şekilde ve gönüllülük esasına bağlı olarak yapılmıştır. Söz gelimi kasideleri tahlil etmek ve beyitlere ayırmak suretiyle müziğe olan duyarlılığıyla Arûz ilmini ortaya koyan Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin (ö. 175/791) (Topuzoğlu, 1997) hayatında tamamladığı proje, dili derleme ve sözlüğünün iskeletini oluşturmada (*Kitâbu'l-ayn*) izlediği yol dağınık vaziyetteki dile düzen kazandırmada izlediği metodolojik ilkedir. Pırtlak harflerinden dudak harflerine doğru giden Hindistanlı Sanskritçe bilginlerinden alındığı iddia edilen veya Halîl'in bizzat kendisinin ortaya koyduğu bu ilke matematiksel düşünen eşsiz bir akıl ve aynı zamanda müzik duyarlılığıyla da çekişmeyen bir aklın ürünüdür. Kasideleri tahlil etmek ve beyitlere ayırmak için bulduğu Arûz ilmi de Halîl'in müzik duyarlılığının bir ürünüdür. Çünkü müzik, o dönemde matematiğin bir parçasıydı. Ardından Halîl şiire yönelmiş ve varsayımsal kalıplar tasarlamaya girişmiş, daha sonra da matematiksel ve formel bilgilerden somut gerçekler dünyasına geçiş yapmıştır. Aynı zamanda ikincil grupların kendisinden türediği ana grup olarak harfleri tasnif ederek kombinasyon teorisini tesis eden matematiksel çalışmaların büyük bölümünü bilinçli olarak tatbik etmiştir (Câbirî, 2001, 92-93).

Halîl'in hazırladığı sözlük ise sadece Arap dünyasında değil dünya dilleri tarihinde de bir ilktir. Arapça kelimelerin iki, üç, dört ya da beş harften oluştuğunu tespit ederek bu sayıya eklenecek harfleri kendi aslından olmadıkları için ana yapısına döndürerek fazla olan harfleri atmıştır. Bu esasa dayanarak da ikili, üçlü, dördü ve beşli terkiplere dönüştürmeye başlamıştır. Bu işlemle yapılacak bütün terkipleri sıralamıştır. Tarihçilere göre mükerrerler hariç bu sözlükte toplam kelime sayısı 12.305.412'dir. Bu sözlük bilfiil kullanılan kelimelerden oluşmaktaydı. Ne var ki Halîl bu projeyi tamamlayamamış ancak ardından gelenler hayatlarını sadece onun projesini tamamlamakla geçirmişlerdi (Câbirî, 2001, 93).

Halîl ve ardından gelenlerin dilin derlenmesi ve tasnifinde izledikleri metot bu idi. Salt mantık açısından bakıldığında gerçekten bilimsel bir çalışma, mantıksal ve aklî bir keskinlik ile üstün bir matematiksellik ve

seviyeli bir kuralsalcılık söz konusudur. Ancak bir yandan salt tabî ve yerleşik bir kullanım üzerine kurulu bir dil, bilimsel ve kurallı bir dile dönüştürülmüştür. Öte yandan aynı dil kendisini geliştirmekten, gerekli olan yenilik ve değişimleri kabul etmekten aciz hale getirmiştir. Çünkü dilin doğasında bulunan gelişme özelliği “özgürlük”ten mahrum kalacaktır (Câbirî, 2001, 94). Bu durum da sert ve değişmez kalıplar içerisinde dilin yeniden şekillenmesi ve dilin içine sıkıştırılmasını hedefleyen bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Halîl ve dil bilimci arkadaşlarının kurdukları kombinasyon sema’a değil kıyasa dayanmaktadır ki bu da kullanılan bir dil değil farazi bir dil sonucunu doğurmuştur. Zira kelimeler gerçekten kullanıldıkları için değil; kıyas bakımından mümkün oldukları için sahih kabul edilecektir. Bütün bunlar Arap aklının kendisinin oluşumunda büyük katkısı olan dili ile ilişki biçimine nasıl yansıdığını göstermektedir (Câbirî, 2001, 93).

Câbirî’ye göre Halîl’in izlediği yol Arap dilini donuk ve değişmez kalıplara tıkamış ve onu kelime sayısı olarak sınırlı, dönüşüm olarak kısıtlı, tarihsellik boyutu olmayan bir dile çevirmiştir (Arkan, 2010, 10). Tarihsellik boyutunun olmaması Arapçanın olayların gelişmesine ve zamanın değişmesine ayak uyduramamasından kaynaklanmaktadır. Bu konuda diğer bir sebep ise ‘her ikisi de muhtemeldir’ sözüyle özdeşleşen ve kulağa (simâya) ilişen yapaylıktır (Câbirî, 2001, 94).

Dilin derlenmesi ve kurallara bağlanması Arapların azınlığa düştüğü bir toplumda dil hatalarının artması sonucu Arapçanın dejenere olması ve bozulması endişesi ile başlatılmıştır. Bu hatalar özellikle Irak ve Şam bölgelerinde Araplar ile Arap olmayan Müslümanların (mevâlî) birbirine karışmalarının yoğun olduğu yerlerde mevcut idi. Bu durumda sahih değil tabîi bedevîlerde ve tabiatını korumaya devam eden kapalı kabile toplumlarında aranmaktaydı. Dolayısıyla dili derleyenler ve rivayet edenler çöle yönelmiştir ve orada yaşayan saf bedevîleri kaynak olarak almışlardır. Bu yüzden ‘çıplak ayaklı bedevîler’ hararetle aranan kimseler haline gelmişlerdir. Hatta hicri ikinci yüzyılda dil rivayeti bir meslek haline gelmiş ve kendilerini bu işe adanmış güçlü bireyler ortaya çıkmıştır. Ebû Ömer b. el-Ala (h. 154), Hammadü’r-Râviye (h. 155) ve Halîl b. Ahmed (h. 170) bunlardandır. Bu ravilerin koydukları en önemli şart kendisinden dil veya kelime alınacak olan kimsenin derice sert, dilce fasîh olmaları idi. Sonuçta bir bedevî şöhret veya deneme yoluyla bedevîlik ve fasîhlik şartlarına haiz olduğunu kanıtlayınca âlimlerin görüşlerini yanlışlama veya onaylama hakkını elde ediyordu. Böylelikle bedevî, âlimlerin boyun eğdikleri ve iradesinin gereğini yaptıkları bir kanun haline gelmiştir. Bedevî, bu bedevîliği

sayesinde âlimlerin üstadı ve ihtilaf ve husumetlerde görüşüne başvurulmuş bir otoriteye dönüşmüştür. Bunun sonucunda dil âlimleri, bedevîleri dilin tespiti ve kurallarının bilinmesinde tümüyle onlara dayanılması sonucunda onları dil hataları konusunda masum olarak görmeye başlamıştır (Câbirî, 2001, 95).

Bedevîlere yönelik rağbetin giderek artması neticesinde bedevîler de kendilerini önemli kişiler olduklarını ve artık karşında bedel isteyecekleri bir şeye sahip oldukları bilincine varmaya başlamışlardır. Hatta konuşmayı profesyonel mesleği haline getiren bazı bedevîler, sahip oldukları malı pazarlamaya bile başlamışlardır. Bazıları ise Basra, Kûfe gibi şehirlere yerleşerek oralarda dil ravisi yani laf satıcısı olmuşlardır. Bazı şehirli insanlar ise çöl bölgelerine gidip oralarda yaşayıp sonra dönüp duyduklarını şehirde anlatarak istediği parayı kazanmaya başlamıştır. Böylece Arapça lafızlar özellikle garip, nadir, eski ve duyulmamış lafızlar kârlı sermayelere ve kolay yoldan geçinme kapılarına dönüşmüştür. Garip ve eski lafızlar yine sadece dilciler tarafından değil aynı zamanda nahivciler tarafından da rağbet görmüştür (Câbirî, 2001, 96).

Câbirî'nin bu tespiti yerinde görülmeyle beraber daha sonra da değinileceği gibi onun Arapçanın kural ve kaideleri için temel merci olan Kur'an'ı görmezden geldiği şeklinde bir itiraz yöneltilebilir. Zira pek çok müfessir bu durumu ifade etmekten geri kalmamıştır. 269

Her ne kadar o dönemde dilbilimciler ile nahivciler aynı sayılsa da dil bilimciler, nahivcilere oranla hem lafız hem anlamlara daha fazla ilgi göstermeleri bunun karşılığında nahivcilerin de dil bilimcilere oranla gramer kurallarına daha fazla ilgi göstermeleri aralarındaki farklılığı göstermektedir. Nahivciler de eskiyi daha değerli buldukları gibi kendi çağlarında söylenenleri de uydurma olarak değerlendiriyorlardı. Dolayısıyla sarf ve nahiv konularında kurallara dayanak olarak kabul ettikleri dilsel verileri hicri II. Asır öncesine dayandırma şartı koymuşlardır (Câbirî, 2001, 96).

Câbirî'nin tam bu noktada vurgu yaptığı temel nokta şudur: Kur'an, en açık ve en güzel dil kullanan metindir. Dil kurallarının belirlenmesinin amacı da Kur'an'ı hatalardan korumaktır. Buna göre, dil bilimciler ve nahivciler neden Kur'an yerine bedevîlerin diline yönelmişlerdir? Bazı araştırmacılara göre Kur'an'ın yedi kıraat üzerine nazil olmasından ötürü kıraat arasındaki fark lafızlarda ve manalarda çok olmasa dahi değiştirmeler yapılmaksızın çözümlenemeyecek lafzî ve nahvî sorunlara yol açmaktaydı. Dilbilimcilerin dini hassasiyetleri, Kur'an'ın kutsal metinlerinde bunu yapmaya müsaade etmediği için onlar da bedevîlerin sözlerine yönelmişlerdir. Çünkü Kur'an

nassı üzerinde yapılacak her türlü tasarruf tevil sayılmaktaydı ve onlar da bundan sakınıyorlardı. Câbirî'nin kendisi ise durumu daha farklı değerlendirmektedir: Ona göre dilin derlenme ve kural ve kaidelere dayandırılmasının hareket noktası Kur'ân'ın dışardan gelecek hataların ona sızmasına karşı korunma altına alınması ise bu da Kur'ân'ın dışardan korunmasını gerektirecektir. Öte yandan Kur'ân'daki kelime ve ifadelere yönelik anlama ihtiyacının da giderek artması bu konuda başka bir sebeptir (Câbirî, 2001, 97).

Câbirî tüm bu anlatılanlarla varmak istediği noktanın Arapçanın tarihsel bir dil olmadığını ve duyusal bir karaktere sahip olduğunu ispatlamak olduğunu ifade etmektedir (Câbirî, 2001, 97). Arapçanın tarihsel bir dil olmadığı ile kastedilen Halîl ve öğrencileri tarafından ortaya konan nahiv ve sarfın günümüze kadar hiç değişmeden gelmiş olmasıdır. Dolayısıyla o, tarihin üstünde ve gelişmenin gereklerine olumlu karşılık vermeyen bir dildir.

Arapçanın bedevîlerden derlenmesi, bedevîlerin hayat şartları, özellikleri, dünya görüşü ve düşüncelerdeki duyusal karakterlerinin Arapçaya sirayet etmesi anlamına da gelmekteydi. Bu durum aynı zamanda bir anlamda Arapçanın bedevîlerin dünyasıyla sınırlı olmasının sebebidir ki Câbirî'nin özellikle üzerinde durduğu konu da budur. Ona göre Arapçanın tarihsel bir dil olmayışı ve duyusal bir tabiata sahip oluşu tarihimizin ona dayattığı bir olgu olup memnuniyet ve övgüyle değil tenkitçi bir bakışla olaya bakmayı gerektirmektedir. Bu durum da durağan, tekrar eden; tabiat, medeniyet ve akıl bakımından da boş ve sakin bir durumdur. Dolayısıyla Arap dilinin geçmişte olduğu gibi günümüzde de sahiplerine sunduğu ortam da bundan ibarettir. Tedvin Asrının kıtas ve kayıtlarına bağlı kaldıkça da böyle olmaya devam edecektir. Burada Ku'rân Arapçası ile bedevîlerden derlenen Arapça mukayesesinde bulunan Câbirî bedevîlerden derlenen Arapçanın Kur'ân Arapçasına göre yoksul kaldığını ifade etmektedir. Çünkü Kur'ân Arapça olmayan kelimelere de yer vererek onları Arapçalaştırmıştır. Fasih sözlük dili ise bu kelimeleri yabancı görmüş ve dilin zenginleşmesine engel olmuştur. Oysa bunlar Mekke ve Medine toplumlarında revaç bulmuş kelimelerdir. Sonuç itibariyle sözlüklerin ve nahivcilerin ortaya koydukları Arapça, Kur'ân dilinden daha dar kapsamlı, daha az esnek ve uygarlık açısından da daha gerideydi. Kur'ân ise daha geniş ve daha verimliydi. Tedvin Asrında teşekkül eden Arapçayı da Kur'ân'ı tam olarak anlamaktan aciz kılan durum işte budur. Bu durum da bizzat Arapların Kur'ân'ı anlama biçimine etki etmiştir. Nitekim "apaçık Kitap" olan Kur'ân'da yer alan pek çok kelimenin bedevîlerden derlenen dilde bulma imkânı olmamasından

ötürü pek çok ihtilaf ortaya çıkmıştır ki bu durum bugün de sürüp gidecektir (Câbirî, 2001, 99). Kısacası dilin lahından (hatadan) korunması, onun kale gibi surlarla çevrilerek Arapların “tarih öncesi” döneminde çakılıp kalmasına neden olmuştur (Câbirî, 2001, 99).

Câbirî'ye göre Arapçada eş anlamlı kelimelerin çokluğu Halîl b. Ahmed tarzı yapay türetme veya muhtelif kabilelerden gelen sözlü rivayetlerin çokluğuna dayanmaktadır. Câbirî'ye göre eş anlamlı kelimelerin çokluğunun aralarındaki ince anlam farklılığına dayanması düşüncesi itibar edilecek bir görüş değildir. Zira bu mesele tamamen kelimenin alındığı kaynakla ilgilidir. Hangi kabile kelimedenden neyi kast ediyorsa dilciler de o şekilde anlamıştır. Dolayısıyla Arapçada anlam zenginliği yerine kelime enflasyonu vardır. Ancak Câbirî'nin bu iddiası İsfahânî gibi müelliflerin eserlerinde zikredildiği gibi; salt kabile farklılığından değil ince manalardan kaynaklanmaktadır. Zira “düşünmek” olarak Türkçeye tercüme edilen tefekkür, tezekkür ve tedebbür gibi kelimelerin Kur'an'daki anlatımlarında birbirinden farklı anlamlar ihtiva etmektedir (Kuyanay, 2024, 73-119). Yine ona göre eş anlamlı kelimelerin çok olmasının sebeplerinden bir tanesi de yapay türetimden kaynaklanmaktadır. Her iki durumda sözlük bir dili “asıl ve türemiş” kelimelerin vakıada kullanılan dilden daha kapsamlı olmasına sebep olmuştur (Câbirî, 2001, 101).

Kısacası dil bilimci ve nahivcilerin tüm bu faaliyetleri, bu dil içinde ve onun vasıtasıyla etkinliğini sürdüren aklın kalıplarını belirlemiştir. Bu akıl, Arap kültürünün, mensuplarına enjekte ettiği Arap aklıdır. Dil bilimci ve nahivciler Arapça kural ve kaidelerini bedevîlerden almakla kalmamış, mutlak ve nihai kabul ettikleri sınırlarla bu sözleri kanunlaştırmıştır (Câbirî, 2001, 101).

Aynı zamanda Arapçadaki yapı ve kalıpların düşünsel ve mantıkî bir işlevi vardır. Araplar, dillerindeki genel anlamlar ve mantıkî kategoriler için özel kalıp ve yapılar belirlemişlerdir. Örneğin fâi'l, mef'ûl, zaman, mekân, sebebiyet, meslek, çıkarılan sesler, ortaklaşma, alet, karşılaştırma ve oluş isimlerin hepsi için belirli kalıp ve yapılar konmuştur (Câbirî, 2001, 25).

Sonuç

İslâm düşüncesi kültürü üzerine yaptığı zihniyet analizleri, tenkitleri ve önerileriyle uluslararası alanda bir şöhret yakalayan Muhammed Âbid el-Câbirî kadim geleneğe olan hakimiyeti, derin düşüncesi ve farklı bakış açılarıyla yaptığı analizlerle son yüzyıla damga vurmuş önemli ilim adamlarındandır. Hem Doğu'yu hem de Batı'yı da muhatap alarak yazmış

olduğu eserlerde bir mütefekkir ve akademisyen gözüyle yeniden bir kalkınmanın ve uyanışın veya bir umut projesinin denemeleri sayılabilecek konulara değinmiştir. O, bu çalışmalarıyla görmediklerini, görmek istemediklerini ve göremediklerini görmek şeklinde bir hedef belirlediğini ifade etmiştir.

Câbirî, Arap-İslâm aklının Arap kültürünün bir ürünü olarak her türlü uyanış projesinin temel bir parçası olduğunu düşünmektedir. Felsefi ve siyasi yönleriyle çağdaş Arap düşüncesine ilgi duymaktadır. Arap-İslâm aklının irrasyonel yönlerini eleştirmekten yola çıkarak, bunları tartışmak ve değiştirmek amacıyla bunları öne çıkararak Arap insanının bilgi yapısında köklü bir değişim yaratmayı hedeflemektedir.

Tarih, siyaset, felsefe ve dil gibi pek çok alana vakıf olan Câbirî “Arap” ve “akıl” kavramlarını bir arada kullanarak Türk ve Fars gibi diğer medeniyetlerin katkılarını görmemezlikten geldiği eleştirilerine maruz kalsa da kendi eserlerinin satır aralarında “Arap akli” ile kastettiği şeyin Arap ırkından ziyade “Arapça okuyan, Arapça düşünen” kimseler olduğunu vurgulamıştır. Yani Câbirî, Arap veya Müslüman olmasa dahi eserlerini Arap diliyle yazan bütün düşünürleri Arap aklının mümessilleri olarak ele almaktadır.

Câbirî, bir kısmı Batı tarihi, diğer kısmı Arap tarihi ile ilgili olan çift referans kullanarak Arap-İslâm aklına sıklıkla vurgu yaparak onu eleştiriye tabi tutmuştur. Onun en önemli eserlerine de isim ve konu olan “Arap-akli” kavramının yüzeysel bir övgü veya eleştiriye dayalı boş bir ideolojik slogan olmadığını; aksine Arap insanının eşyaya bakışını, bilgiye ulaşmak ve onu yeniden üretmek için eşya ile girdiği ilişki tarzını belirleyen kavramlar ve zihinsel aktiviteler toplamı olduğunu; Arap kültürünün ve Arap aklının Tedvin Asrında temelleri atılan bir olgu olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla söz konusu akıl ne Câhiliyede ne de İslâm’ın ilk yıllarında yaşananlar değil; Tedvin Asrında yaşananlarla ilgilidir. Çünkü ona göre Tedvin Asrında gerek Arapların mazisi gerek diğer milletlerin mazileri ile ilgili Arapların bilincinde meydana gelen tablolar, Arap akli olgusunu meydana getirmiştir. Bundan ötürü onun değerlendirmelerinde Tedvin Asrı önemli bir kavram olarak durmaktadır.

Bir toplumun dili sadece dilsel işaretlerden ibaret olmayıp aksine toplumun örfleri, adetleri, hayalleri ve beklentilerini de içine alan bütün kültürel birikimlerini yansıtmaktadır. Kur’ân’ın Arap diliyle inmiş olması, defalarca tekrarlara yer vermesi sadece onun kelimelerinin Arapça olduğuna vurgu anlamına gelmeyip aksine usûlcülerin de ifade ettiği gibi Arabîliğin

onun mahiyetinin bir parçası olmasındandır. Câbirî de Arap düşüncesini eleştirel bir şekilde analiz ederken dilbilimsel yöntemleri kullanmış, kavramların kökenlerini, anlamlarını ve tarihsel gelişimlerini inceleyerek, düşünce sistemlerinin altında yatan varsayımları ve çelişkileri ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Kısacası Câbirî'nin eleştirel düşüncesinde Arap dili hem bir analiz aracı hem de bir bilgi kaynağı olarak merkezi bir role sahiptir. Dilin derinlemesine incelenmesi, Arap düşüncesinin doğru anlaşılması, kültürel mirasın korunması ve modernleşme sürecinde kimliğin sürdürülmesi için hayati öneme sahiptir. Ona göre gerçeği kavramak, estetiği hissetmek ve fazilete sarılmak ancak dilin bize gösterdiği anlayış, hissediş ve sarılma şekli ve içeriği ile gerçekleşebilir. O halde dil ne sırf bir araç ne de sırf bir içeriktir. Aksine o bir anlamda bilginin ona göre şekillendiği bir kalıptır. Evrensel bir ilke olarak da dil; insanın evrene bakışını, onun bütünü veya parçalar olarak algılama biçimini belirlemektedir. Arapçanın 14 asırdır sözcükleri, terkipleri ve grameriyle olduğu gibi kalabilmiş bir dil olması da dikkate alındığında Arap aklının ve onun eşyaya bakışı üzerindeki etkisinin boyutu hakkında fikir verecektir.

Câbirî'ye göre İslâm medeniyetine Arapların en önemli katkıları dil ve din karakterli olmuştur. Kur'ân dilinin apaçık bir Arapça olması da bunun göstergesidir. Arapların kendi dilini kutsama noktasında önemsemeleri, hatta o dili kendi üzerindeki otoritesini sadece dilin gücünün değil; aynı zamanda kendi gücünün de bir ifadesi olarak görmeleri Câbirî'nin eleştirilerinin odak noktasına Arapçayı koymasının sebeplerindendir. Arap aklının yürüttüğü ilk düzenli ve ilmi çalışmanın Arapçanın derlenmesi ve kurallarının konması da Arap aklının dinamikleri ve mekanizmalarının incelenmesinde önceliğin Arap diline verilmesinin başka bir gerekçesidir.

Muhammed Âbid el-Câbirî'nin eleştirel düşüncesinde Arap dilinin rolü oldukça merkezi ve çok yönlüdür. O, Arap düşüncesini ve kültürünü anlamak için Arap dilinin derinlemesine incelenmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Arap düşüncesinin epistemolojik temellerini anlamak için dilin önemine dikkat çekmiştir. Arap dilinin yapısı ve kavramsal çerçevesinin, Arap aklının oluşumunu nasıl şekillendiğini anlamak için kritik bir araç olduğunu ifade etmiştir. Arapçanın zengin bir kültürel ve entelektüel mirasın taşıyıcısı olduğunu ve bu mirasın doğru anlaşılması ve değerlendirilmesi için Arap dilinin incelenmesinin zorunlu olduğunu savunmuştur. Klasik metinlerin, felsefi eserlerin ve bilimsel çalışmaların anlaşılmasının dilin derinlemesine bilgisiyle mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Yine o, Arap dilinin sadece bir iletişim aracı olmadığını, aynı zamanda bilgi üretiminin ve düşünsel yaratıcılığın da bir aracı olduğunu ifade etmiştir.

Câbirî genelde dil, özelde Arapça ile ilgili tespit ve tenkitlerini *Arap-İslâm Aklının Oluşumu* ve *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı* isimli eserlerinde dile getirmiştir. *Arap-İslâm Aklının Oluşumu* Câbirî'nin en önemli çalışmalarından biridir. Bu eser Arap aklının oluşumunu ve gelişimini inceleyerek Arap dilinin bu süreçteki rolüne geniş yer verirken; dilin, düşünce kalıplarını nasıl etkilediği ve bilgi üretimini nasıl şekillendirdiği üzerinde de durmaktadır. Câbirî dil ve Arapça ile ilgili tespit ve tenkitlerini genel olarak bu eserde ele almıştır. *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı* isimli eserinde ise Câbirî, Arap-İslâm düşüncesini tarihsel ve kültürel bağlamında ele almış Arap dilinin kavramsal çerçevesi ve terminolojisi üzerinden bu düşüncenin temel özelliklerini analiz etmiştir.

Câbirî öncelikle Arap dilinin baştan sona gözden geçirilmesinde izlenen metotlarda görülen titizliğe vurgu yapmıştır. Bu titizlik ve katı bir yapıya sahip oluşu bizzat dilin kendi iç yapısı üzerinde dildeki fıtrîliği ve tabiiği bir kenara itme gibi birtakım etkiler bırakmıştır. Söz konusu metodun katılığı nedeniyle dilin gelişme ve yeniliklere açık olmasını engellediği hususunda tenkit edebilmemize rağmen; titizliği, adımlarındaki isabeti ve içsel mantığındaki sağlamlığından dolayı takdiri hakketmektedir. Özellikle Halîl b. Ahmed'in gönüllülük esasına dayanarak müzikal usulle oluşturduğu sözlüğü bu takdirin en önemli örneğidir. Câbirî onun üslubunu bilimsel bir çalışma, mantıksal ve aklı bir keskinlik ile üstün bir matematiksellik ve seviyeli bir kuralsalcılık olarak izah etmektedir.

Câbirî, Arap çöllerinden derlenen ve çağdaş Arap zihnini oluşturan Arapça dilinin bugün onun ilerlemesinin önünde bir engel oluşturduğunu düşünmektedir. Ona göre Arap insanı, bu dilde düşünme ve konuşma sıkıntısı yaşamaktadır. Sonuçta yabancı dilde düşünmekte olan, fasih Arapça ile yazmakta olan ve evde ve sokakta hatta üniversitede ammîce ile konuşmakta olan veya konuşmak zorunda olan bir tip ortaya çıkmaktadır. Bu olgunun sebebi de Arapça kural ve kaidelerinin zapturapt altına alınmasında 'bedevî'nin temel referans kabul edilmesidir. O dönemde temel otorite olarak kabul edilen bedevînin dünyaya bakışı çok dar olduğu için, akabinde de Arapçanın gelişime kapalı ve tarihsel bir dile dönüşmesi, düşünme ve konuşma sıkıntısına sebep olmuştur.

Ayrıca ona göre Arapça, Kelamî ve Fıkhî içerikli doktrinel ihtilafların birçoğunda olduğu gibi gerek lafız gerekse lafızlara yüklenen anlamlar açısından ve bunların bünyesinde barındırdığı zenginlikten ötürü pek çok ihtilafın kaynağı olmuştur. Dil bilimi ve nahiv ilimlerini teşekkülü ile ilgili çalışmaların daha sonraki ilmi çalışmalar için model alınması da bu durumun

bir sonucudur. Ancak aynı dil kendisini geliştirmekten, gerekli olan yenilik ve değişimleri kabul etmekten aciz hale getirmiştir. Çünkü dilin doğasında bulunan gelişme özelliği “özgürlük”ten mahrum kalmıştır. Câbirî'ye göre Halîl'in izlediği yol Arap dilini donuk ve değişmez kalıplara tıkamış ve onu kelime sayısı olarak sınırlı, dönüşüm olarak kısıtlı, tarihsellik boyutu olmayan bir dile çevirmiştir. Tarihsellik boyutunun olmaması Arapçanın olayların gelişmesine ve zamanın değişmesine ayak uyduramamasından kaynaklanmaktadır. Kulağa (simâya) ilişen yapaylık, bu konuda diğer bir sebeptir. Aslen sosyal, ekonomik ve etnik kökenleri olan siyasî ihtilaflar dahi aynı şekilde dayanağını ve kamuflajını Arapçanın farklı yorumlarında almışlardır.

Arapçanın dilbilgisel olarak sistemleştirilmesi ve kurallara bağlanması, Arapların azınlık konumuna düşmesiyle birlikte dilsel hatalardaki artışa ve dolayısıyla dilin yozlaşmasına yönelik duyulan endişelerden kaynaklanmaktadır. Bu durumda sahih dil tabîî bedevîlerde ve tabiatını korumaya devam eden kapalı kabile toplumlarında aranmaktaydı. Dolayısıyla dili derleyenler ve rivayet edenler çöle yönelmiştir ve orada yaşayan saf bedevîleri kaynak olarak almışlardır. Bu ravilerin koydukları en önemli şart kendisinden dil veya kelime alınacak olan kimsenin derice sert, dilce fasîh olmaları idi. Böylelikle bedevî, âlimlerin boyun eğdikleri ve iradesinin gereğini yaptıkları bir kanun haline gelmiştir. Bedevî, bu bedevîliği sayesinde alimlerin üstadı ve ihtilaf ve husumetlerde görüşüne başvuru bir otoriteye dönüşmüştür. Bunun sonucunda dil âlimleri, bedevîleri dilin tespiti ve kurallarının bilinmesinde tümüyle onlara dayanılması sonucunda onları dil hataları konusunda masum olarak görmeye başlamıştır. Ayrıca nahivciler sarf ve nahiv konularında kurallara dayanak olarak kabul ettikleri dilsel verileri hicri II. Asır öncesine dayandırma şartı koymuşlardır.

Câbirî'nin düşünceleri, çağdaş Arap düşünce sahnesinde öncü bir proje niteliğindedir. Eserleri ve savunduğu tezlerinin derinliği çağdaşları arasında geniş bir tartışmaya ve araştırmaya sebep olmuş ve düşüncesiyle uyum sağlayamayanlar tarafından da eleştiriye maruz kalmıştır. Söz gelimi Arap rönesansının gerçekleşmemesini, Batı kavramları ve tezleriyle açıklamasıyla itham edilmiştir. Başka bir ifadeyle Batı tesiri altında kalarak Arap-İslâm kültürünü eleştirmeye çalıştığı yönünde eleştirilere maruz kalmıştır. Sahip olunan ilmî ve kültürel mirası modernite ve çağdaşlık kavramlarıyla ilişkilendirerek modernize etmeye çalıştığı, mirasın modernleşme için bir araç olmaktan çok ilerlemenin önünde bir engel olarak gördüğü şeklinde de eleştirilen Câbirî, Batı'nın kazanımlarının toplumlarının tarihsel gelişiminin bir sonucu olduğunu ve dolayısıyla bizim kültürümüzle çatıştığı gerçeğini

göz ardı ettiği şeklinde de itham edilmiştir. Ancak Câbirî, gelenekten değil gelenekle olan ilişkimizden kopmayı savunmaktadır. Ona göre geleneksel mirasın bütüncül, kapsamlı ve eleştirel akılcılıkla yapılacak analizlerle yeniden okumak birinci vazife olmalıdır. Tedvin Asrından günümüze dek aktarılan bilgi kati olarak değil; ilim ehlinin sıhhat şartlarına göredir. Şafîî'nin usul-u fıkıhta, Vasıl b. Ata'nın kelam mantığında ve Halîl b. Ahmed'in dilde ortaya koyduğu şartlar neyse günümüzde de bu şartlar geçerlidir. Dolayısıyla bu tarihsellik ve durağanlık Arap rönesansının önünde en önemli engellerdendir. Ona göre varlık sahasında tekrar sahne alabilmek için çağdaş toplumumuzu çöküş dönemlerinden geçiren geçmişin sorunlarını çözmeye başlamak ve bunları rasyonel bir şekilde ele alarak uyanışı gerçekleştirmek gerekir.

Kaynakça

- Abdurrahman, Taha. *Bilgi Ahlaktan Ayrıldığında*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2022.
- Abdurrahman, Taha. *Dinin Ruhu*. Pınar Yayınları, 2021.
- Arkan, Atilla. "Çağdaş İslam Arap Düşüncesi ve Cabiri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Derneği*, 463-484.
- Aşûr, İbn Kâdîr. "Nakdü Muhammed Abid el-Câbirî li'l-Hedâseti'l-Arabiyye" 13 (2021), 485-500.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap İslam Aklının Oluşumu*. İstanbul: Kitabevi, 3. Basım, 2001.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*. İstanbul: Kitabevi, 2. Basım, 2000.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *İslâm'da Siyasal Akıl*. İstanbul: Kitabevi, 1997.
- Coşkun, Muhammed. "Câbirî Muhammed Âbid". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. ek-1/235-238. Ankara: TDV, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cabiri-muhammed-abid>
- Cündioğlu, Düccane. "'Arap Akıl'nın Eleştirisi'ne dâir (I) | Düccane Cündioğlu". Text. *Yeni Şafak*. Yeni Şafak. Yeni Şafak. Erişim 12 Ekim 2025. <https://www.yenisafak.com/yazarlar/duccane-cundioğlu/arap-aklinin-eletirisine-dir-i-45372>
- Gündüzöz, Soner. *Kutsal Dilin Yıkımı*. İstanbul: Ketebe, 2024.
- Kerimoğlu, Özkan. "Farabi ve İhvan-ı Safa'nın Siyaset Anlayışında Temel Unsurlar". *Farabi Felsefe ve Din Bilimleri Dergisi* 3 (29 Ağustos 2024), 11-32. <https://doi.org/10.29228/farabi.52427>
- Kuyanay, Mehmet. *İbnu'l-Mukaffa' eserleri ve Arap edebiyatındaki yeri*. Ankara: Otto, 2021.
- Kuyanay, Mehmet. *Kur'an'da Düşünmeyi İfade Eden Kavramlar*. Ankara: Otto, 2024.
- Mülayim, Sare. *Çağdaş İslam Düşüncesinde Zihin-Beden Problemi*. Yayınlanmamış: Çankırı Karatekin Üniversitesi, 2022.
- Özdemir Kardaş, Meryem. "İslam Düşüncesinde Epistemolojik Temelli Yeniden Yapılanma Muhammed Âbid el-Câbirî Örneği". *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 13/48 (2016), 143-165.

Topuzoğlu, Tefik Rüştü. “Halîl b. Ahmed”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 15/309-3012. İstanbul, 1997. <https://islamansiklopedisi.org.tr/halil-b-ahmed>